

prof. dr hab. inż. arch. Marek Pabich

Łódź, 22 czerwca 2023 r.

Politechnika Łódzka
Instytut Architektury i Urbanistyki
Al. Politechniki 6, 90-924 Łódź

Recenzja pracy doktorskiej
mgr inż. arch. Marii Arno

Adaptacja zabytkowych obiektów sakralnych na funkcje świeckie na przykładzie wybranych realizacji zachodnioeuropejskich z wykorzystaniem metody narracyjnej
napisanej pod kierunkiem dr hab. Anny Marii Wierzbickiej, prof. PW

Recenzja została wykonana na zlecenie profesor dr hab. inż. arch. Krystyny Solarek, Przewodniczącej Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (pismo z dnia 23 maja 2023 roku).

Autorka rozprawy podjęła się tematu ważnego, a przy tym niezwykle aktualnego, gdyż coraz częściej istniejące obiekty sakralne przestają pełnić swoją funkcję. Opuszczone kościoły zazwyczaj ulegają degradacji, a jednym ze sposobów uratowania dziedzictwa materialnego jest adaptacja do nowej funkcji. Takie działania pozwalają także na zachowanie ciągłości historycznej miejsca. Ostatnie dziesięciolecia ukazują niezwykle skalę zjawiska polegającego na adaptacji dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji. Bez przesady można powiedzieć, że jest to jeden z wyraźnie dostrzegalnych procesów kształtujących obraz wielu miast. Ikonami współczesnej architektury stają się nie tylko obiekty nowe, projektowane przez stararchitektów, ale również obiekty poddane adaptacji i przebudowie. Dzięki harmonijnemu połączeniu dawnych struktur z formami nowymi, które często sygnalizują swoją obecnością nową funkcję, następuje integracja wartości materialnych i niematerialnych wartości dziedzictwa. Tak też jest w przypadku dawnych obiektów sakralnych. Sprzyja to wzmocnieniu tożsamości miejsca, staje się czynnikiem integrującym lokalną społeczność, a w przypadku adaptacji obiektów sakralnych, często poddanych przebudowie lub rozbudowie, dochodzi dodatkowy aspekt związany z duchową i znaczeniową warstwą zawartą w pierwotnie projektowanej strukturze. Autorka odwołując się do pamięci zbiorowej i ciągłości duchowej społeczeństwa wyraźnie podkreśla, że budynki sakralne, pomimo następującej laicyzacji społeczeństw, nadal pozostają ważnymi elementami krajobrazu, nie tylko miejskiego. I pomimo, że nie wszystkie zachowały swoją pierwotną funkcję, to jednak nadal wyróżniają się swoją strukturą przypominającą o nieprzemijających wartościach. Przemiany jakim podlegają w procesie adaptacji i desakralizacji są dyskutowane nie tylko przez instytucję Kościoła, ale również konserwatorów czy architektów.

Charakterystyka formalna i ocena pracy

Przedstawiona do recenzji praca zawarta jest na 326 stronach wydruku komputerowego formatu A4. Praca została podzielona na pięć rozdziałów: Rozdział I – *Wprowadzenie*, rozdział II – *Tło historyczne i podstawy teoretyczne*, rozdział III – *Studium przypadków. Badanie zjawiska adaptacji zabytkowych obiektów sakralnych z wykorzystaniem metody narracyjnej*, rozdział IV –

Adaptacja budynków sakralnych w Polsce, rozdział V – Wnioski i podsumowanie. Spis treści znajduje się na początku, tuż po streszczeniach w języku polskim i angielskim, bibliografia oraz spis i źródła ilustracji zamykają rozprawę. Przypisy umieszczone zostały bezpośrednio na każdej stronie, poniżej tekstu. W monografii dwukrotnie pojawiają się streszczenia w języku polskim i angielskim. Raz, na samym początku i ponownie pod koniec, w rozdziale piątym. Nie są to jednak te same teksty. Streszczenie zawarte w ostatnim rozdziale jest znacznie bardziej rozbudowaną wersją streszczenia wprowadzającego do tematyki książki. Sądzę, że dla uniknięcia wrażenia, że nastąpiło powtórzenie, dobrym zabiegiem byłoby umieszczenie zwięzłego omówienia tematu na ostatniej stronie okładki. W żadnym przypadku te „podwójne” streszczenia nie są mankamentem rozprawy. Wręcz przeciwnie, dla czytelnika zachęconego tytułem książki krótkie omówienie problematyki jest bardzo potrzebne, żeby zorientował się jakie szczegółowe zagadnienia są w niej poruszone. Z kolei zamknięcie części merytorycznej streszczeniem przywołującym najważniejsze wątki i wnioski z każdej części, jest jednocześnie rodzajem przewodnika po podjętej problematyce. W rozdziale drugim, zatytułowanym *Tło historyczne i podstawy teoretyczne*, Autorka omówiła szereg istotnych zagadnień, niezbędnych dla pogłębionych studiów przypadków zawartych w kolejnej części. Przedstawiła panujące współczesne tendencje związane z kształtowaniem formy i wyrazem architektury sakralnej. W związku z tym, że większość adaptowanych obiektów to budynki zabytkowe, Maria Arno przeanalizowała uwarunkowania konserwatorskie związane z procesem ich późniejszych przemian. Zwróciła uwagę na uwarunkowania teologiczne wpływające na architekturę kościołów katolickich, protestanckich i prawosławnych na obszarach objętych analizą rozprawy (Niemcy, Belgia, Holandia). Rozdział III: *Studium przypadków. Badanie zjawiska adaptacji zabytkowych obiektów sakralnych z wykorzystaniem metody narracyjnej*, jest moim zdaniem najważniejszą częścią rozprawy, w której wykorzystano wspomnianą wcześniej narracyjną metodę badań. Pani Maria Arno poddała analizie dziesięć przekształconych współcześnie obiektów, w tym jeden wzniesiony w drugiej połowie XV wieku (kościół św. Wawrzyńca, Rotterdam), sześć kościołów dziewiętnastowiecznych oraz trzy zbudowane na początku dwudziestego wieku. Dobór analizowanych przykładów pokazuje różnorodność nie tylko związaną z przynależnością do określonego wyznania, okresu budowy czy metod adaptacji, ale także jest wyjątkowo ciekawym studium omawiającym, w jaki sposób są odbierane wartości jakie niesie architektura sakralna. Wartości, które należy zachować w procesie przekształceń, a zastosowanie metody narracyjnej do analizy tych procesów może pomóc w znalezieniu najodpowiedniejszej funkcji dla adaptowanego obiektu. Autorka wykazała, że wprowadzenie nowej funkcji w procesie adaptacji, przy zachowaniu funkcji sakralnej choć w części budynku jest rozwiązaniem najwłaściwszym. Dzięki takiemu podejściu zostaje zachowana struktura obiektu, a także, warstwa symboliczno–znaczeniowa. Całkowita zmiana funkcji najczęściej wymaga przekształceń przestrzennych wewnątrz kościołów, niosących za sobą zmiany również w konstrukcji, a w związku z tym resakralizacja jest niezwykle utrudniona i wymaga kolejnych ingerencji w materii budowlanej. Przeprowadzone w rozprawie analizy wyraźnie wskazały, że ponowna konsekracja świątyń zależy przede wszystkim od wprowadzonej do ich wnętrza nowej funkcji, a także stopnia ingerencji w substancję zabytkową i warstwę sakralną. Autorka podjęła decyzję o wyłączeniu z prowadzonych analiz obiektów, które w trakcie adaptacji uległy profanacji. Skupiając się na przypadkach, gdzie także z szacunkiem dokonano przemian nie prowadzących do utraty wartości kulturowych i historycznych, mogła osiągnąć założony cel i zdefiniować wytyczne i wnioski związane z dobrymi praktykami. Pani Maria Arno wykazała, że adaptacja jest procesem ciągłym, który nie jest charakterystyczny tylko dla czasów współczesnych. Przywołując historie wybranych obiektów udowodniła, że przetrwały one do

dzisiaj dzięki zmianie funkcji, która zapewniła im nowe życie. W kolejnym rozdziale *Adaptacja budynków sakralnych w Polsce*, Autorka omówiła historię przekształceń świątyń na inne funkcje, a także przywołała ponowną sakralizację kościoła w klasztorze franciszkanów w Chęcinach (1997). Analiza adaptacji dokonanych na przestrzeni dwudziestego wieku wykazała, że w Polsce najlepiej są postrzegane adaptacje na cele związane z kulturą, a w szczególności ekspozycyjne. Autorka przypomniała, że w tym obszarze mamy w kraju duże doświadczenia i wskazała na bardzo dobre przykłady. Zwróciła uwagę, że niezależnie od pozytywnego odbioru społecznego, wnętrza przekształconych kościołów są nadal żywe, stają się na nowo przestrzenią wydarzeń publicznych, a przy tym nowa funkcja nie wymaga istotnych zmian w ich wnętrzu. A bryła i jej charakter świadczący o wcześniejszej funkcji sakralnej pozostają bez zmian. Przeprowadzone w badania wskazały, że w wielu przypadkach jest możliwa resakralizacja obiektów sakralnych, które obecnie pełnią funkcje świeckie. Żeby jednak było to możliwe, Autorka uważa, że muszą być spełnione określone warunki, jak zachowanie funkcji sakralnej choć w niewielkiej w części takiego budynku, bądź też współdzielenie przestrzeni z inną wspólnotą chrześcijańską lub adaptacja do funkcji związanej z szeroko pojętą kulturą. Autorka dostrzega potrzebę kontaktu z sacrum, która towarzyszyła zawsze człowiekowi. I pomimo obserwowanych procesów sekularyzacji ludzie całkowicie nie odchodzą od religii, lecz szukają innego jej wymiaru wpływając na jej transformację. W związku z tym Maria Arno uważa, że miejsca kultu będą nadal stałym elementem struktury i krajobrazu naszych miast, choć w zmienionej formie. Ten proces można już dostrzec w postaci mniejszych obiektów, o zredukowanej formie i bardziej uniwersalnej przestrzeni wewnątrz.

Tematyka podjętej pracy wymagała odniesienia się do wielu obszarów, nie tylko związanych z religią, prawem kościelnym, architekturą, problemami konserwatorskimi, zagadnieniami socjologicznymi, ale również nieustannego odwoływania się do etyki zawodu architekta. Dawnego miejsca sakralnego nie można traktować jedynie w kategoriach użytkowych i ekonomicznych. Tożsamość miejsca, dawna funkcja i związane z nią wartości duchowe są niezwykle istotne i należy je brać pod uwagę w procesie przekształceń. Autorka także dużo miejsca poświęciła uwarunkowaniom teologicznym, przybliżając historyczny rozwój organizacji przestrzennej kościołów chrześcijańskich. Warto zauważyć, że Autorka nie zamyka rozprawy symbolicznym posumowaniem, lecz wskazuje na obszary dalszych możliwych badań związanych z adaptacjami obiektów sakralnych. W postępowaniu podczas adaptacji, ważne jest znalezienie równowagi pomiędzy wymaganiami konserwatorskimi dotyczącymi kościołów będących zabytkami, a prawem kościelnym, a także określenie warunków dla zachowania tożsamości kulturowej i ducha czasu w sytuacji, gdy obiekt nie podlega ochronie konserwatorskiej. Dobrze jest, gdy badania naukowe prowadzą do odpowiedzi na postawione na początku pytania, a jednocześnie otwierają nowe pola badawcze. Tak też się stało w przypadku recenzowanej pracy pani Marii Arno.

Literatura

Autorka po zapoznaniu się z literaturą tematu doszła do wniosku, że adaptacje obiektów sakralnych na funkcje świeckie nie są przedmiotem większego zainteresowania w Polsce. Pojawiają się publikacje na ten temat, lecz nie obejmują szerokiego spektrum zagadnień z tym związanych. Wynika to też z faktu, że do chwili obecnej stosunkowo rzadko w naszym kraju przekształca się obiekty sakralne na inne funkcje, choć można na tym polu wskazać ciekawe rozwiązania. W związku z wielowymiarowym zagadnieniem, jakim są przebudowy tego typu obiektów, Autorka podjęła słuszną decyzję dzieląc literaturę przedmiotu na kilka zagadnień,

wyodrębniając publikacje związane z problematyką architektoniczną, konserwatorską, prawną i teologiczną, etyczno-filozoficzną i odpowiedzialnością etyczną zawodu architekta. Wykazała się znajomością najnowszych opracowań, nie tylko naukowych, na ten temat. Najważniejsze z nich krótko omówiła wskazując na ich wartości i często indywidualne spojrzenie autorów. Bibliografia przywołująca teksty źródłowe i opracowania jest aktualna i obejmuje 178 pozycji literaturowych. Ponadto Autorka wskazała na istotne z punktu widzenia tematyki rozprawy strony internetowe oraz akty prawne, do których odwołuje się w tekście. Przywołane zostały ważne publikacje, nie tylko naukowe wydane przez organizacje pozarządowe wspierające działania dążące do zachowania europejskiego dziedzictwa sakralnego (między innymi Parcum, Future for Religious Heritage, Churches Conservation Trust, Groningen's Historic Churches Foundation, Sacred Places/Civic Spaces). Opiera się na ważnych opracowaniach będących efektem sesji naukowych Programu Roboczego UIA: Miejsca Duchowe oraz konferencji Architektura i sztuka kościołów w świetle liturgii, organizowanych przez Warszawską Kurię Metropolitalną i Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej. W spisie literatury zabrakło pozycji Transformacje i redefinicje. Adaptacja dziedzictwa architektonicznego do nowej funkcji a zachowanie ciągłości historycznej miejsca Julii Sowińskiej-Heim. Tematem tej książki nie są obiekty sakralne poddane adaptacji (choć zostają przywołane i omówione w tekście), ale omówionych jest w niej wiele zagadnień związanych z niematerialnymi wartościami dziedzictwa, problematyką integralności i autentyczności zabytku, a także emocji wynikających z obcowania z zabytkiem.

Materiał ilustracyjny

Materiał ilustracyjny zawarty w rozprawie jest niezwykle istotnym elementem całej książki. Jest nie tylko ilustracją tekstu, ale także często wprowadza w klimat miejsca, co w przypadku obiektów sakralnych dodatkowo wzmacnia narrację. Wiele z tych zdjęć wykonała Autorka, co wskazuje, że poznała omawiane obiekty i dzięki temu mogła je lepiej zrozumieć. Oprócz fotografii obiektów w książce znajdujemy liczne wykresy, diagramy statystyczne, plany ukazujące kontekst urbanistyczny poddawanych analizie obiektów sakralnych oraz plany przekroje obiektów.

Cel pracy i ocena celu pracy

Podstawowym celem pracy było szerokie ukazanie różnorodnych realizacji, wraz z ich krytyczną analizą, a w ten sposób poszerzenie stanu wiedzy na temat adaptacji obiektów sakralnych na cele świeckie. Autorka odwołała się też do problematyki etyki zawodu architekta, zajmującego się zmianą funkcji obiektów sakralnych, co nie jest łatwym zadaniem. Architektura sakralna to nie tylko funkcja, ale w dużej mierze warstwa duchowa, która wypełnia i tworzy przestrzeń obiektu. Zachowanie tożsamości przekształcanego miejsca jest wyjątkowo trudnym zadaniem. Choć nie w każdym przypadku takie cele stawiają przed sobą w trakcie współpracy architekt i inwestor. Zawarta w tytule pracy metoda badań narracyjnych, pozwoliła na ukazanie wielowarstwowych treści jakie zawierają w sobie obiekty i które można wydobyć w trakcie ich przekształceń. Innym istotnym celem rozprawy była, jak się okazało po przeczytaniu monografii, udana próba połączenia teoretycznych, naukowych rozważań z wnioskami przydatnymi dla dobrych praktyk w procesie adaptacji obiektów sakralnych na funkcje świeckie.

Przeprowadzone w pracy badania w pełni potwierdziły postawione na początku hipotezy:

Zachowanie funkcji sakralnej w części budynku, współdzielenie budynku kościoła z inną wspólnotą chrześcijańską czy adaptacja do funkcji związanej z szeroko pojętą kulturą i działalnością społeczno-

charytatywną jest jednym z możliwych adekwatnych i odpowiednich rozwiązań, by zachować tożsamość przestrzeni w warstwie symbolicznej, kulturowej i historycznej.

Problem adaptacji obiektów zabytków kultu religijnego warto analizować i opracowywać w różnych aspektach (konserwatorskim, kulturowym, sakralnym, uwzględniając wartości danej wspólnoty religijnej) z wykorzystaniem metody narracyjnej.

Autorka wykazała, że nowa funkcja, dla której nie trzeba dokonywać istotnych zmian w obiekcie, umożliwi w przyszłości ponowną sakralizację. Dla wspólnot katolickiej i prawosławnej szczególnie istotna jest wartość symboliczna i duchowa obiektu, a ich nośnikiem jest właśnie budynek świątyni, który powinien przetrwać w jak najmniej zmienionej formie. Rozważania wykazały także słuszność drugiej tezy, wskazując, że zastosowanie metody narracyjnej w analizie problematyki adaptacji obiektów sakralnych stanowi jedno z narzędzi poznawczych wspomagających znalezienie ich właściwego, nowego przeznaczenia. Badania narracyjne zwracają większą uwagę na wartość symboliczno-znaczeniową architektury sakralnej, a dzięki temu przyczyniają się do ochrony jej funkcji kultowej.

Metody badawcze

Maria Arno przeprowadziła badania na odpowiednio szerokiej grupie przykładów, to należy podkreślić, że Jej badania miały przede wszystkim charakter jakościowy, prowadzący do wskazania różnorodnych i często odmiennych dróg właściwego postępowania z obiektem historycznym. A przy tym Autorka starannie dobrała przykłady, tak aby ich nadmierna liczba nie spowodowała rozproszenia uwagi, a przy tym w sposób czytelny i wszechstronny ukazywały omawiane zjawiska. To, co odróżnia tę pracę od wielu innych zajmujących się tą tematyką to wykorzystanie badań narracyjnych w procesie adaptacji obiektów sakralnych. Metoda ta stworzona i stosowana w pracy naukowej przez promotora pracy doktorskiej, profesor Annę Marię Wierzbicką, wydaje się być znakomitym narzędziem do badania tak delikatnej i wielowarstwowej materii jaką jest architektura sakralna. Zastosowanie metody narracyjnej wydaje się wysoce uzasadnione, gdyż istotą badań narracyjnych jest próba wnikięcia w często ukrytą, niedostrzegalną transcendentálną treść obiektu. Jest to podejście holistyczne, odwołujące się do wielu dyscyplin, z poziomu których dokonuje się analizy obiektów. W procesie badawczym następuje odwołanie do kategorii estetycznych, filozofii, semantyki czy estetyki. W trakcie prowadzonych badań Autorka odwoływała się do materiałów źródłowych, prowadziła analizy ikonograficzne, a także prowadziła badania *in situ*, co pozwoliło na dobre rozpoznanie kontekstów przestrzennych i historycznych. Autorka przygotowując rozprawę postawiła przed sobą dwa cele. Jeden miał wyraźnie charakter naukowy, którego najważniejszym zamierzeniem było poszerzenie stanu wiedzy na temat adaptacji obiektów sakralnych na cele świeckie. Drugi miał charakter praktyczny, w którym Autorka postawiła sobie za zadanie określenie kierunków dobrych praktyk w tym obszarze, zdefiniowanie zaleceń i przedstawienia wniosków z analizy wybranych adaptacji. Znaczenie praktyczne, tej wartościowej pracy naukowej jest nie do przecenienia. Odrębność architektury sakralnej polega na tym, że zawiera w sobie wyjątkową warstwę znaczeniową i duchową. Niezwykle czytelnie i prosto ujął to Zbigniew Paszkowski: „*Architektura sakralna w swej naturze opiera się na dążeniu do piękna.*”¹ Architekci podejmujący trudne wyzwanie, jakim są transformacje obiektów sakralnych, nie mają do dyspozycji bogatej literatury przedmiotu zwracającej uwagę na

¹ Paszkowski Z., *Piękno architektury sakralnej* [w:] *Przestrzeń i forma*, nr 29/2017, s. 17

różnorodne aspekty takiego procesu. Obecnie, kiedy coraz bardziej zacierają się granice pomiędzy sacrum i profanum, trzeba mieć wiedzę i wycucie dotyczące granic ingerencji w obiektach sakralnych. Autorka wskazała realizacje, które nie ograniczają się jedynie do formalnej zmiany, ale przede wszystkim powstały w trosce o powiązanie nowej funkcji z tożsamością miejsca oraz zachowaniem wcześniejszych wartości. Dobrze dobrane przykłady, odznaczające się różnorodnością rozwiązań formalnych w procesie adaptacji, pokazujące kierunki postępowania, które nie prowadzą do profanacji miejsc świętych i nie budzą dysonansu poznawczego, zachowując wartości, które pozwolą ponownie sakralizować obiekt w przyszłości mogą stanowić przewodnik dla architektów po dobrych praktykach w tym obszarze. Uważam, że ze względu na swoje walory naukowe i praktyczne praca powinna zostać opublikowana po niezbędnych pracach redakcyjnych dostosowujących książkę dla różnego rodzaju grup odbiorców. Z pewnością skorzystaliby nie tylko architekci, czy studenci kierunków związanych z architekturą, architekturą wewnątrz, konserwacją, pracownicy organów administracji architektoniczno-budowlanej, ale również inwestorzy, którzy najczęściej nie są przygotowani na wyzwania jakie niesie za sobą decyzja o adaptacji obiektu sakralnego do innych funkcji. Autorka umiejętnie dobierała przykłady ujawniając dobre praktyki, takie które nie ograniczają się do formalnej zmiany, ale przede wszystkim powstały w trosce o powiązanie nowej funkcji z tożsamością miejsca oraz zachowaniem wcześniejszych wartości. Cele badawcze oraz praktyczne postawione na początku drogi badawczej zostały w pełni zrealizowane. Przedstawiona do ceny rozprawa mgr inż. arch. Marii Arno pod tytułem *Adaptacja zabytkowych obiektów sakralnych na funkcje świeckie na przykładzie wybranych realizacji zachodnioeuropejskich z wykorzystaniem metody narracyjnej* napisana pod kierunkiem dr. hab. Anny Marii Wierzbickiej, prof. PW, jest oryginalnym rozwiązaniem problemu naukowego wskazującym na szeroką wiedzę teoretyczną w dyscyplinie architektura i urbanistyka, a także znajomość praktycznej strony procesów budowlanych.

Podsumowanie

Autorka omawiając zagadnienia adaptacji obiektów sakralnych na inne funkcje, wprowadza czytelnika w obszary naukowe nie tylko o znacznym ciężarze gatunkowym, ale również przez trudne skomplikowane zagadnienia inwestycyjne. A przy tym Autorka dobrze zredefiniowała problem naukowy i rozwiązuje go w sposób nieprzeciętny. Monografia w pełni spełnia wymogi opracowania naukowego i bez trudu można zauważyć indywidualne podejście do problemu związane z badaniami narracyjnymi, co stanowi o wyjątkowej wartości tej pracy. Książka posiada nie tylko walor naukowy i poznawczy, ale zawiera także wnioski i zalecenia praktyczne. Uważam, że rozprawa powinna ukazać się drukiem po dokonaniu niezbędnych skrótów, tak aby książka była bardziej przystępna nie tylko dla osób profesjonalnie zajmujących się architekturą sakralną, konserwatorów, studentów architektury, ale również miłośników architektury, czy też potencjalnych inwestorów przekształcających obiekty sakralne na inne funkcje.

Wniosek końcowy

Maria Arno wykazała się znajomością podjętej problematyki, obejmującej wiele obszarów i zagadnień, między innymi wiedzą historyczną, zrozumieniem zagadnień teologicznych i związanej z nimi problematyką architektury sakralnej, etyki, socjologii. Część z przywołanych obiektów Autorka zna z autopsji, co jest koniecznym warunkiem dla badań, w których strona funkcjonalna, estetyczna i duchowa architektury odgrywa ważną rolę. Treść

pracy jest przejrzysta, a dobrze opracowana szata graficzna zapewnia poczucie komfortu w trakcie lektury. Praca spełnia wszelkie warunki ustawowe stawiane rozprawie doktorskiej i stanowi w pełni udokumentowaną podstawę dopuszczenia do jej publicznej obrony. W związku z powyższym wnioskuję o przyjęcie przez Radę Dyscypliny Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej przedstawionej pracy oraz dopuszczenie Marii Arno do jej publicznej obrony.

Biorąc pod uwagę wszystkie zalety monografii, jakimi są różnorodność podjętych badań w obszarze zasadniczego tematu, wielowątkowe spojrzenie na poruszane zagadnienia, a także umiejętne powiązanie ich w spójną całość, a przede wszystkim indywidualną metodę badawczą zastosowaną w rozprawie, stanowiącą o niezaprzeczalnej wartości pracy, wnioskuję o jej wyróżnienie.

